

تحقیقات تاریخ اجتماعی

دوفصل نامه علمی - پژوهشی

سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۱
صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیر مسئول: حمیدرضا آیت‌اللهی
سر دبیر: شهرام یوسفی فر
مدیر تولید: رضا حسینی
مدیر اجرایی: لیدا ملکی

هیئت تحریریه

صادق آینه‌وند	استاد دانشگاه تربیت مدرس
حسین آبدیان	دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین
احسان اشراقی	استاد دانشگاه تهران
علیرضا ملایی توانی	استادیار دانشگاه ارومیه
ناصر تکمیل‌همایون	استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پروین ترکمنی‌آذر	دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
جهانبخش ثواب	دانشیار دانشگاه لرستان
عباس سرافرازی	دانشیار دانشگاه مشهد
مقصودعلی صادقی گندمانی	دانشیار دانشگاه تبریز
نوبوآکی کوندو	دانشیار مؤسسه زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیایی و آفریقایی (توکيو)
مرتضی نورائی	دانشیار دانشگاه اصفهان
محمدباقر وثوقی	استاد دانشگاه تهران
کریستف ورنر	استاد دانشگاه ماربورگ آلمان

ویراستار: آهنگ حقانی

نسخه ویرا: صدیقه صادقی مکی

مترجم چکیده‌ها: بیوک محمدی

نسخه پرداز: زهرا حیدری

صفحه‌آرا: الهام صابری امیری

طراح جلد: مجید اکبری کلی

چاپ‌خانه: پردیس دانش، تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه، بها: ۸۰۰۰ تومان

نشانی: تهران، بزرگراه کردستان، خیابان ایران‌شناسی، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵

تلفکس: ۸۸۶۱۲۸۷۰، پست الکترونیک: socialhis.studies@ihcs.ac.ir

پایگاه اینترنتی: <http://socialhistory.ihcs.ac.ir>

این دوفصل نامه علمی - پژوهشی حاصل فعالیت علمی مشترک پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و دانشگاه‌های لرستان، اصفهان، مشهد، ارومیه، تبریز و بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین است و براساس مصوبه ۳/۱۱/۵۰۱۱۰ مورخ ۱۳۹۰/۴/۱۵ کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری درجه علمی - پژوهشی دریافت کرده است. این نشریه در مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری به نشانی www.ricest.ac.ir و در پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی به نشانی www.sid.ir نمایه می‌شود.

راهنمای تدوین و شرایط پذیرش و انتشار مقاله

رویکرد نشریه

رویکرد کلی نشریه انتشار مقالات پژوهشی در حوزه‌های ذیل است:

تاریخ ایران قبل از اسلام؛

تاریخ ایران دوره معاصر؛

تاریخ معاصر ایران؛

پژوهش در تاریخ آسیای مرکزی و قفقاز.

شرایط پذیرش و انتشار مقاله

نشریه از مقاله‌های پژوهشی معتبری که حاوی مطالب و نکات علمی جدید و غیراقتباسی باشد استقبال می‌کند و از چاپ مقاله‌های مبتنی بر گردآوری یا ترجمه معذور است.

صرفاً مقاله‌هایی در این مجله منتشر می‌شود که در نشریه‌های داخلی و خارجی چاپ یا ارائه نشده باشد.

حق چاپ مقاله، پس از پذیرش آن، برای نشریه محفوظ است و نویسنده مقاله مجاز به چاپ آن در جای دیگر نیست.

انتشار آثار ارسالی الزاماً به معنای هم‌رأی بودن با نویسندگان نیست و مجله مسئولیتی در این زمینه ندارد.

مجله در قبول، رد، اصلاح، و ویرایش مقاله‌های دریافتی آزاد است.

نویسنده/ نویسندگان محترم، مشخصات ذیل را به همراه مقاله ارسال کنند:

- نام و نام‌خانوادگی نویسنده/ نویسندگان به فارسی و انگلیسی؛
- میزان تحصیلات، رتبه علمی، گروه آموزشی، نام دانشکده، دانشگاه، و شهر محل دانشگاه نویسنده/ نویسندگان به فارسی و انگلیسی؛
- معرفی نویسنده مسئول در صورت تعدد نویسندگان؛
- درج نشانی پست الکترونیک نویسنده/ نویسندگان؛
- نشانی، کدپستی، شماره تلفن‌های همراه، منزل، محل کار، و دورنگار نویسنده مسئول؛

نویسندگان محترم، فایل الکترونیک مقاله را، به همراه درخواست انتشار و مشخصات بالا، از طریق پست عادی (در قالب CD) و یا پست الکترونیک، به نشانی نشریه ارسال کنند.

پذیرش اولیه مقاله مشروط به رعایت نکات «راهنمای تدوین و شرایط پذیرش و انتشار مقاله» و پذیرش نهایی و چاپ آن مشروط به تأیید داوران مقاله و هیئت تحریریه نشریه است. در هر صورت، نتیجه به نویسنده اعلام می‌شود.

صفحات مقاله حداقل ۱۵ و حداکثر ۲۵ صفحه باشد و در مجموع از ۸۰۰۰ کلمه تجاوز نکند. در ضمن، مقاله

با قلم بی‌لوتوس ۱۳ در برنامه Word 2007 حروف‌نگاری و به همراه فایل PDF ارسال شود.

داشتن عنوان، چکیده (حداکثر ۱۵۰ کلمه) و واژه‌های کلیدی (حداکثر ۷ واژه)، به دو زبان فارسی و انگلیسی برای همه مقاله‌ها الزامی است.

مقاله‌ها مشتمل بر مقدمه، مباحث اصلی، نتیجه‌گیری، و فهرست منابع باشد.
معادل لاتین اسامی خاص، اصطلاحات، و واژگان تخصصی درون متن و داخل پرانتز قرار گیرد.

شیوه استناد

ارجاعات مقاله، درون متنی و به شیوه زیر باشد:

برای ارجاع به منابع، بلافاصله، پس از نقل قول مستقیم (داخل گیومه)، نام خانوادگی نویسنده کتاب یا مقاله، سال انتشار، شماره جلد، و صفحه منبع مورد نظر درون پرانتز آورده شود. مثال: (حقیقی، ۱۳۶۶: ۲۱۰/۱).
برای ارجاع به منابع، بلافاصله، پس از نقل قول غیرمستقیم، نام خانوادگی نویسنده کتاب یا مقاله، سال انتشار و شماره جلد، و صفحه منبع مورد نظر درون پرانتز آورده شود. مثال: (حقیقی، ۱۳۶۶: ۲۱-۲۵).
ارجاعات درون متنی متون غیرفارسی، به شیوه قبل و به زبان اصلی آورده شود. مثال: (Nelson, 2003: 115).
اگر از نویسنده‌ای در یک سال بیش از یک اثر منتشر شده باشد، با قراردادن حروف الف، ب، ج، د، و غیره، در زبان فارسی و حروف a, b, ... و در زبان‌های غیرفارسی، پس از سال انتشار، آثار از هم متمایز شوند.
در ارجاعات درون متنی به فرهنگ یا دانشنامه‌ای که مقالات آن‌ها نویسنده مستقل دارد، نام نویسنده مقاله، سال انتشار، شماره جلد، و صفحه منبع مورد نظر آورده شود. مثال: (انواری، ۱۳۷۳: ۶/ ذیل «ابومحمد صالح»).
در ارجاعات درون متنی به فرهنگ یا دانشنامه‌ای که مقالات آن نویسنده مستقل ندارد، نام فرهنگ/ دانشنامه، سال انتشار، شماره جلد، و نام مدخل مورد نظر (در گیومه) آورده شود. مثال: (دایرةالمعارف فارسی، ۱۳۸۰: ذیل «ابن سینا»).

در ارجاعات درون متنی، ارجاعات تکراری مانند بار قبل آورده نشود و به جای آن واژه «همان» (در منابع لاتین: *ibid*) به کار رود.

در منابع پایان مقاله، ارجاعات تکراری کامل آورده شود و از ترسیم خط به جای نام مؤلف خودداری گردد.
منابع: در پایان مقاله، در ابتدا منابع فارسی و سپس منابع لاتین، براساس نام خانوادگی نویسنده، به ترتیب حروف الفبا و به صورت زیر آورده شود:

کتاب: نام خانوادگی نویسنده/ نویسندگان، نام نویسنده/ نویسندگان (تاریخ انتشار). نام کتاب به صورت ایتالیک (ایرانیک)، نام مترجم یا مصحح، شماره جلد، و محل انتشار: نام ناشر.
مقاله: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله»، نام مترجم، نام نشریه به صورت ایتالیک (ایرانیک)، سال نشریه، و شماره نشریه.

منابع اینترنتی: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده (تاریخ دسترسی). «عنوان مقاله»، نام وبسایت (یا عنوان نشریه الکترونیکی، جلد، شماره، و سال)، صفحه، و آدرس اینترنتی.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه (مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران)

محسن الویری و جواد نظری مقدم / ۱

رویکرد حکومت به زرتشتیان در عهد ناصری

علی‌اکبر تشکری / ۲۵

نهاد دایگانی در دوره ساسانیان

شهرام جلیلیان / ۵۳

فرایند حل یک معضل اجتماعی در مدیریت شهری اصفهان (تاریخچه آب و فاضلاب)

عبدالمهدی رجائی و مرتضی نورائی / ۷۵

پیامدهای اجتماعی - اقتصادی تاخت و تاز نگودریان در قلمرو ایلخانی (۶۵۶-۶۹۶ق)

محسن رحمتی و طاهره بیرانوند / ۹۷

تأثیر حملات و حکومت مغولان در جمعیت خراسان (۶۱۶-۷۳۶ق)

جواد عباسی و تکتم یارمحمدی / ۱۱۷

نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه (مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران)

محسن الویری*

جواد نظری مقدم**

چکیده

توجه به مفهوم ارتباطات سنتی و پژوهش درباره نقش آن در تحولات اجتماعی-سیاسی شیعه می‌تواند، ضمن بازشناسی هویت اجتماعی شیعه، ما را به شناخت عمیق‌تر ابزارهای ارتباطی سنتی و کارکردها و قابلیت‌های آن در جوامعی با فرهنگ شفاهی، به‌ویژه جامعه ایران، رهنمون سازد. این مقاله می‌کوشد با توجه به منابع و مآخذ حوزه فرهنگ و ارتباطات، ضمن پرداختن به چگونگی نقش‌آفرینی و جایگاه ظرفیت‌های ارتباطات سنتی تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه، به عرضه تصویری روشن از حضور و نقش کاربردی رسانه‌های سنتی شیعه در حوزه‌های اجتماعی بپردازد. با توجه به تأثیر علمای شیعه و مسجد و منبر و بازار و قهوه‌خانه و مراسم جمعی سنتی مذهبی و دیگر ظرفیت‌های جامعه شیعی ایران، می‌توان به اهمیت واکاوی و بازتعریف مفهوم ارتباطات سنتی در حوزه فرهنگ و ارتباطات اسلامی پی برد و دریافت که ارتباطات سنتی، عمیق‌ترین و ساده‌ترین نوع ارتباطات، نقش بی‌بدیلی در فرهنگ شفاهی ایران اسلامی و تحولات اجتماعی-سیاسی شیعه دارد.

کلیدواژه‌ها: ارتباطات سنتی، جنبش مشروطه، روحانیون، مسجد، تاریخ شیعیان، جنبش‌های اجتماعی.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم (ع) alvirim@gmail.com

** کارشناس ارشد معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۱/۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۸

مقدمه

از مهم‌ترین و عمومی‌ترین انواع ارتباطات، ارتباطات سنتی (traditional communication) است که ریشه در فرهنگ و هویت بومی (local identity) جوامع دارد و همواره، در جایگاه یکی از عناصر مهم حیات اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده و مهم در شکل‌گیری هویت جمعی و بسیج افکار عمومی (public opinion) و برقراری هم‌دلی و تقویت روحیه هم‌گرایی و نشر عقاید و ایده‌ها در سطحی وسیع دارد. مطالعه ارتباطات سنتی و حوزه عمومی (public sphere) و نقش و ابعاد تأثیر آن‌ها در جنبش‌ها و حرکت‌های اجتماعی چندی است که در سطح محدودی توجه بخشی از اندیشمندان حوزه ارتباطات را به کشف و شناخت هرچه بیشتر اجزا و عناصر آن معطوف کرده است. تاریخ ارتباطات شفاهی ایران سرشار از نمونه‌ها و شواهد حضور و تأثیر شبکه ارتباطات و رسانه‌های سنتی در تحولات سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی جامعه شیعی ایران است. کشف این شواهد و گزارش‌ها ما را در تحلیل هرچه بهتر و روشن‌تر ابعاد رسانه‌های سنتی و نقش و جایگاه آن در عصر حاضر و به‌ویژه حیات اجتماعی شیعه یاری خواهد کرد.

با اتکا به دیدگاه صاحب‌نظرانی مانند تافلر (Toffler) و ویلیام هاکنن (W. Hachten) درباره نقش شیوه‌های سنتی ارتباط در جوامع مسلمان و با نگاه به تاریخ تحولات اجتماعی - سیاسی جهان تشیع و چگونگی پیدایش جنبش‌های تأثیرگذار و سرنوشت‌ساز مشروطه و انقلاب اسلامی در ایران، می‌توان به نقش چشم‌گیر ارتباطات سنتی، از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در این جنبش‌های اجتماعی عالم تشیع، پی برد (فرقانی، ۱۳۷۹؛ Sreberny & Mohammadi, 1994; Toffler, 1991).

هر پدیده اجتماعی با توجه به نقش و جایگاه و میزان تأثیر و نتیجه و رسالت آن تبیین می‌شود. بنابراین، باید گفت نقش و جایگاه و اهمیت مفهوم ارتباطات سنتی با رسالت فرهنگ‌سازی و عمق‌بخشی به عقاید ملی و مذهبی و نشر افکار و عقاید در میان توده تبیین می‌شود. نظر به اهمیت ارتباطات سنتی و تأثیر آن در تقویت شبکه ارتباطات اجتماعی و تعمیق باورهای ملی و دینی و ایجاد حرکت‌ها و خیزش‌های اجتماعی و مطالعه و مذاقه در این خصوص ما را به سوی درک صحیح آن و استفاده از آن در سیاست‌ها و برنامه‌ها رهنمون خواهد کرد. بنابراین، با عنایت به نبود توجه شایسته و بایسته به حوزه ارتباطات سنتی در جهان امروز و لزوم حرکت در مسیر توسعه منابع و مآخذ و ایده‌های کارساز در حوزه فرهنگ و ارتباطات، کشف الگوها و ساختار و و ابعاد تأثیر اجزای گوناگون شبکه

ارتباطات سنتی، در جایگاه یکی از ظرفیت‌های فرهنگی و ارتباطی شیعه، در فرایند تحولات اجتماعی - سیاسی جوامع اهمیت و ضرورت دوجندانی می‌یابد. مهم‌ترین سؤالی که این مقاله درصدد پاسخ به آن است نحوه و چگونگی تأثیر عناصر و ابزارهای ارتباطات سنتی جوامع شیعی در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی - سیاسی است. بدین منظور، می‌توان با مطالعه‌ای موردی دریافت که ارتباطات سنتی چه تأثیری در پیشبرد اهداف جنبش مشروطه، از جنبش‌های سیاسی اجتماعی تاریخ تشیع، داشته است. لازمه پاسخ به این پرسش مرور مهم‌ترین ابزارها و عناصر ارتباطات سنتی است که در فرایند تکوین این جنبش اجتماعی - سیاسی مشارکت داشته‌اند. هم‌چنین باید ضمن مطالعه مصادیق و شواهد تاریخی، نقش و تأثیر ارتباطات سنتی در این رویداد بزرگ و جریان‌ساز و نحوه تعامل و ارتباط هر یک از این نهادها و مراکز و اجزای شبکه سنتی تبیین شود. این تحقیق، با استناد به پاره‌ای از منابع و اسناد منتخب، به مطالعه اوضاع اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی جامعه شیعی ایران در آستانه نهضت مشروطه و در محدوده زمانی پس از جنبش تنباکو در سال ۱۲۷۰ تا پیروزی نهضت مشروطه می‌پردازد.

مفهوم ارتباطات سنتی

عرضه تعریفی جامع و مانع از ارتباطات سنتی چندان ساده نیست، اما صاحب‌نظران حوزه ارتباطات، با جمع‌بندی دیدگاه‌های خود، تعریف خاصی از آن مطرح کرده‌اند که به پاره‌ای از این تعاریف اشاره خواهیم کرد. مفهوم «ارتباطات سنتی» مفهومی است که به‌خصوص از اواخر دهه ۱۹۷۰ با انتشار گزارش معروف کمیسیون مک‌براید (MacBride)، به نام «یک جهان، چندین صدا»، در کتاب‌شناسی ارتباطات جهانی جای ویژه‌ای به خود اختصاص داد (مک‌براید، ۱۳۶۹). با مروری بر منابع و مآخذ حوزه ارتباطات می‌توان دریافت که بسیاری صاحب‌نظران، ضمن تأکید بر وجه انسانی این دست از ارتباطات، همواره بر میان‌فردی بودن و محدود بودن آن تأکید دارند و ارتباطات شفاهی (oral communication) و رودررو و محدود را در ذیل مفهومی تعریف می‌کنند که تمایز ساختاری و کارکردی روشنی با ارتباطات مدرن دارد؛ ارتباطاتی که عموماً در آن از ابزارها و رسانه‌های جمعی نوظهور استفاده می‌شود.

دانیل لرنر (D. Lerner)، در کتاب *گذر از جامعه سنتی*، ارتباطات شفاهی را ارتباطاتی سنتی قلمداد می‌کند و در واقع هر آنچه را بر مبنای گفت‌وگوی دوطرفه و محدود و

ارتباطات میان‌فردی (inter personal communication) و با محوریت دیالوگ (گفت‌وگو) شکل می‌گیرد ارتباطات سنتی می‌داند (معمدنژاد، ۱۳۸۹: ۴۴). در واقع، طبیعت ارتباطات سنتی و رسانه‌های سنتی بر گفت‌وگو و تعامل مبتنی است (فهیمی‌فر، ۱۳۸۸: ۱۰۴). این باور در آثار برخی اندیشمندان دیگر حوزه ارتباطات مشاهده می‌شود (مولانا، ۱۳۸۷: ۳۱۹). بلیک (Blake) و هارولدسن (Horoldsen) بر این باورند که این ارتباط مستقیم و رودرروست و پس‌فرست (feedback) آنی و بلاواسطه از مشخصه‌های برجسته آن به‌شمار می‌رود (بلیک و هارولدسن، ۱۳۷۸: ۴۰). در این فرایند تعاملی، دوسوی ارتباط ضمن استفاده از تجربیات، آموخته‌ها، و توان یک‌دیگر برای مبارزه و غلبه بر تنهایی با دیگران ارتباط برقرار می‌کنند و این منجر به درک افراد از هویت و نقش اجتماعی خویش می‌شود (برکو و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۵۸-۱۵۹). ساده‌بودن این نوع از ارتباطات موجب شده است تا همواره نقش تعیین‌کننده‌ای را در هدایت افکار عمومی و بسیج مردم در برنامه‌ها و حوزه‌های اجتماعی - سیاسی جامعه داشته باشد و ابزارهای سنتی آن از بهترین راه‌های انتقال افکار و اطلاعات در جوامع کوچک و غیرپیچیده و یا بی‌سواد است (مک‌براید، ۱۳۶۹: ۷۹). مک‌براید بر نقش آموزشی و اقلی و تربیتی ارتباطات سنتی تأکید دارد و بر این نظر است که از ارتباطات سنتی، در هر صورت، همیشه برای آموزش، تقویت ایده‌ها یا ایدئولوژی‌های موجود، یا تغییر ارزش‌ها و نگرش‌های موجود استفاده می‌شود (همان: ۱۰۵).

محمد مهدی فرقانی بر ساختار شفاهی و عوام‌پسندانه این ارتباطات توجه و تأکید دارد و ریشه آن را در باورها، تاریخ، فرهنگ، و عقاید عمومی می‌داند که در عین حال مروج و مقوم آن نیز هست و اغلب دوسویه است و نه یک‌سویه (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۴). از نظر ناصر باهنر، ارتباطاتی متکی بر روابط چهره‌به‌چهره که پیش از ظهور وسایل ارتباط جمعی نوین ارتباطات اجتماعی را محقق می‌ساخته و پس از ظهور رسانه‌های مدرن نیز کارکردهای خود را در رفع نیازهای ارتباطی مردم استمرار بخشیده است، جزئی از حوزه‌های ارتباطات انسانی و وسیله‌ای برای تحقق ارتباطات اجتماعی است. او بر آن است که ارتباطات سنتی بر مبنای محتوا تعریف نمی‌شود و این ویژگی رسانه مورد نظر و قدمت آن به دوره پیش از رسانه‌های مدرن چایی بازمی‌گردد که ملاک تمایز این نوع از ارتباطات خواهد بود (باهنر، ۱۳۸۷: ۸۴).

در تعاریف ذکر شده، همواره بر شفاهی بودن و دوسویه بودن این ارتباطات تأکید شده است و به دیگر ابعاد آن، از جمله مکتوب‌بودن و یا حتی یک‌سویه بودن، اشاره‌ای

نشده است. مثلاً دیوارنوشته‌ها یکی از انواع ارتباطات سنتی اند که ارتباطی است مکتوب و نه شفاهی و از طرف دیگر، به صورتی یک‌سویه شکل می‌گیرد و قابلیتی تقریباً فراگیر دارد. این نکته را نیز باید مدنظر داشت که جوهره سنت را، به هر معنا که در نظرش بگیریم، توجه به حقایق الهی و حقیقت مطلق و نهایی و برتر از عالم انسانی تشکیل می‌دهد. سنت به معنای دین نیست و مفهوم و تفسیرپذیر هم نیست، جز با حقایق و اصولی با منشأ الهی که آن هم از طریق انسان‌های برگزیده به ابنای بشر منتقل می‌شود (نصر، ۱۳۸۰: ۱۵۵). بنابراین، در تعریف ارتباطات سنتی، نمی‌توان عنصر دین را نادیده انگاشت. به هر حال با جمع‌بندی تعاریف ذکر شده، می‌توان گفت که «ارتباطات سنتی گونه‌ای از ارتباطات انسانی است که در ساز و کار خود ملهم از آموزه‌های دینی و در پیام‌های خود متأثر از آن‌ها و سازگار با فرهنگ عمومی است و بیش‌تر شفاهی و دوسویه و گاه مکتوب و یک‌سویه است؛ دریافت بازخورد و واکنش در حین آن مشهود و سریع است و بسیار عمیق و تأثیرگذار است و پایه و اساس همه انواع دیگر ارتباطات است».

نقش ارتباطات سنتی از نظر یونسکو

نقش تعیین‌کننده و پر دامنه ارتباطات سنتی در زندگی امروز بشر بر هیچ‌کس پوشیده نیست. شاید بتوان گفت روزه‌روز اهمیت و جایگاه آن برای همگان روشن‌تر می‌شود. در فصل دوم و سوم قسمت دوم گزارش کمیسیون مک‌براید، کمیسیون بین‌المللی مطالعه مسائل ارتباطات، که از طریق یونسکو تهیه شده، درباره اهمیت شکل‌های سنتی ارتباطات در جوامع امروزی چنین آمده است:

به ارتباطات میان‌فردی، به‌علل زیر، باید توجه خاص داشت:

۱. شکل‌های سنتی ارتباطات، به‌ویژه ارتباطات میان‌فردی، اهمیت حیاتی خود را در تمام نواحی جهان، هم در کشورهای در حال توسعه و هم در کشورهای توسعه‌یافته، حفظ کرده و هم‌چنان در حال گسترش است.
۲. اکثر مردم دنیا، مخصوصاً ساکنان روستاهای کشورهای در حال توسعه، که ۶۰-۷۰ درصد جمعیت کل جهان را تشکیل می‌دهند، برای انتقال پیام‌ها و نیز دریافت آن‌ها، هم‌چنان به استفاده از ارتباطات سنتی ادامه می‌دهند و به پیام‌های منتشر شده به‌وسیله این مجراهای ارتباطی بیش‌تر اعتماد دارند.

۳. شناخت کامل مزیت‌ها و محدودیت‌های رسانه‌های نوین، در صورتی که در جایگاه عوامل ارتباطی جدا از ارتباطات میان‌فردی، بررسی شوند، غیرممکن است؛ زیرا شبکه‌های ارتباطی به صورت هم‌بسته و همراه، با شکل‌های جدیدی که بر آن‌ها افزوده می‌شوند، رشد می‌کنند و به هیچ‌وجه نظام‌های ارتباطی قدیمی را از میان نمی‌برند.

۴. شیوه‌های ارتباطی میان‌فردی، برخلاف تصور معمول، در برابر آثار شخصیت‌زدای تکنولوژی‌های نوین ارتباطی، مجموعاً معنا و کاربرد اجتماعی جدیدی پیدا می‌کند و نقش انسانی خود را برای پیشرفت و گسترش دموکراسی در جوامع معاصر حفظ می‌کنند (MacBride, 1980: 47-48).

ساختار و ابعاد ارتباطات سنتی

حال با توجه به تعاریف ارائه‌شده، می‌توان به ابعاد و ساختار ارتباطات سنتی نگاهی کوتاه انداخت. ارتباطات سنتی را می‌توان در چند زمینه یا حوزه ذیل ملاحظه و مطالعه کرد.

مراکز و نهادهای ارتباطات سنتی

بسیاری از مکان‌ها و نهادهایی که فرایند ارتباط در آن‌ها شکل می‌گیرد مهم‌ترین بعد ارتباطات سنتی را تشکیل می‌دهند. عمده‌ترین مراکز ارتباطات سنتی عبارت‌اند از معابد و مساجد، مراکز تجمع و تحصن، مجالس گفت‌وگو و بحث، کافه‌ها و تریاها، و به‌خصوص در ایران و جوامع مسلمان مجالس روضه‌خوانی، وعظ و خطابه، تکایا و حسینیه‌ها، بازارها، قهوه‌خانه‌ها، زورخانه‌ها، مراکز زیارتی مثل خانه کعبه و زیارت‌گاه‌ها، حمام‌های عمومی، میدان‌گاه‌ها و بازارچه‌های محلی، کاروان‌سراها، و نیز شب‌نشینی‌ها و دیدوبازدیدهای دوره‌ای خویشاوندان، دوستان، یا اهالی یک محل و منطقه. این مکان‌ها عمدتاً مراکزی به‌شمار می‌روند که توده مردم با آن سروکار دارند و از طرفی ریشه در فرهنگ و هویت آن جامعه دارند.

مراکز ارتباطات سنتی اغلب چند منظوره‌اند و برای امور و مقاصد گوناگون استفاده می‌شوند. بنابراین، چنین نهادهایی نخبه‌گرا و مردم‌گریز نیستند، بلکه به توده تعلق دارند و در بسیاری اوقات پناه‌گاه، استراحت‌گاه، یا محل دستیابی به آرامش، تجدید قواکردن، مکانی برای دیدارهای رودررو، و کسب اطلاع از اخبار روز به‌شمار می‌روند.

پیام‌ها و محتوای ارتباطات سنتی

فرایند ارتباط مؤثر، بدون انتقال پیام، ممکن است فرایندی ناکارآمد و ناقص تلقی شود. به همین علت، ارتباط‌گران (communicator) سنتی نیز همواره در صدد انتقال پیام و محتواهای متنوع و متعددی به مخاطبان خویش‌اند. گستره این پیام‌ها، از ریزترین مسائل زندگی بشر تا بزرگ‌ترین مسائل و چالش‌های اجتماعی - سیاسی جوامع را دربر می‌گیرد و همان‌گونه که اشاره شد مضامین دینی جایگاهی خاص در این پیام‌ها دارد. پیام‌های ارتباطات سنتی از محتوای سیاسی و مضامین اجتماعی خالی نیست و با تشریح و تحلیل وقایع روز و معرفی علل و عوامل آن‌ها سعی در روشن‌گری و هشیارسازی اجتماعی دارند و بسیاری مواقع نیز از احساسات و علایق مذهبی مردم برای برانگیختن شورش و عصیان عمومی علیه وضع موجود و مستقر ساختن نظم جدید بهره‌برداری می‌شود. تجربه نهضت تنباکو، مشروطه، قیام ۱۵ خرداد، و انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ در ایران از جمله نمونه‌های درخور ذکرند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۸).

صحت پیام‌های این شبکه و نیز صراحت این پیام‌ها، که مبتنی بر اعتقادات و سنت‌هاست، نوعی احساس اطمینان و اعتماد به مخاطبان می‌بخشد و بدین ترتیب پذیرش این پیام‌ها را ممکن‌تر و گسترده‌تر می‌کند.

ارتباط‌گران سنتی

هریک از این ارتباط‌گران با توجه به توان و ظرفیت خود مهارت‌های ارتباطی مختلفی دارند که به فراخور زمان و مکان از آن برای ارتباط مؤثر استفاده می‌کنند. غالباً مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی از مهارت چشم‌گیری برای جلب و جذب مخاطب برخوردارند. این افراد بر ویژگی‌ها و هویت مخاطبان خود مسلط‌اند و تکنیک‌ها و ریزه‌کاری‌های لازم را در حرکات، لحن، صدا، و حالات چهره برای تأثیرگذاری هرچه بهتر و عمیق‌تر بر آن‌ها به کار می‌برند، موقعیت مکانی و زمانی را هنگام ارتباط در نظر می‌گیرند و متناسب با زمان و مکان موضوع، محتوا، و شکل پیام‌های خود را برمی‌گزینند و گاه شنوندگان را مسحور کلام خود می‌سازند.

ترکیب کلی طیف ارتباط‌گران سنتی در جامعه شیعی ایران را می‌توان بدین ترتیب برشمرد: علما، سخن‌وران، نوحه‌خوانان، تعزیه‌گردان‌ها، بازاریان، نقالان، شاهنامه‌خوانان، پرده‌خوانان، معرکه‌گیران، چاووشان، بازیگران تعزیه سنتی، و دیگر عناصر ارتباطی شبکه ارتباطات سنتی. با توجه به تعریفی که از ارتباطات سنتی و نقش دین در آن ذکر شد، جایگاه کسانی که به‌گونه‌ای

منسوب به دین هستند نظر را جلب می‌کند. شخصیت ارتباط‌گران، خصوصیات فردی و رفتاری، تن صدا، و حالات چهره و قیافه در ارتباطات سنتی در مقایسه با ارتباطات نوین نقش تعیین‌کننده‌تری در موفقیت یا شکست ارتباط دارد.

شیوه‌های ارتباطات سنتی

در این نوع ارتباطات، از شیوه‌ها و روش‌های خاصی استفاده می‌شود که اغلب کارکردی سنتی و شفاهی دارند. فرستندگان پیام در این ارتباطات از شیوه‌هایی که عمدتاً ارتباطات میان‌فردی، چهره‌به‌چهره، و گروهی است استفاده می‌کنند که به آنان این قابلیت را می‌دهد تا همواره، با دریافت سریع واکنش و بازخورد مخاطب، مؤثرترین تاکتیک را برای نفوذ و اقناع انتخاب کنند و انعطاف لازم را برای تغییر ساختار و محتوای پیام و تشدید تأثیر در مخاطب از خود نشان دهند. این مسئله در واقع مهم‌ترین وجه تمایز ارتباطات سنتی با ارتباطات مدرن به‌شمار می‌رود. برای مثال، مراسم و تجمع‌های مناسبتی و تجمع‌های مذهبی و ملی از دیگر ابعاد مهم و جریان‌ساز مطرح در شبکه ارتباطات سنتی است که به فراخور سوگ و عزا و یا فرح و شادی برگزار می‌شود (همایون، ۱۳۷۴: ۸۶).

ارتباط‌گران در ارتباطات سنتی، همانند رسانه‌های نوین، در افکار عمومی تأثیر می‌گذارند. این تأثیر می‌تواند در زمینه‌های گوناگون باشد؛ مثل تقویت انگاره‌ها و عقاید و افکار موجود، خلق ایده و عقیده و فکر تازه و نو، خلدشه‌زدن به عقاید موجود، ارائه افکار و عقاید متعارض با عقاید پیشین (فرقانی، ۱۳۸۷: ۷۹-۸۰) و برانگیختن انگیزه برای حرکت‌های سیاسی و اجتماعی، تقویت اخلاق، و برانگیختن شوق به‌سوی خوبی‌هایی مانند دانش‌آموختن و عبادت. در ارتباطات سنتی معمولاً از ابزارهای تکنولوژیک و پیچیده استفاده نمی‌شود یا استفاده محدودی می‌شود، بنابراین می‌توان گفت که به طبیعت زندگی انسانی نزدیک‌تر است. گاهی نیز از شیوه‌های مکتوب، مثل شب‌نامه و دیوان‌نوشته، استفاده می‌شود.

تاریخ اجتماعی شیعه سرشار از ظرفیت‌ها و ابزارهای رسانه‌ای سنتی و تأثیرگذاری است که هر یک نقش و ویژگی‌های درخور اعتنا و پر دامنه دارند؛ مسجد و منبر، تکیه و حسینیه، مجالس روضه‌خوانی، وعظ و خطابه، بازار، قهوه‌خانه‌ها، زورخانه‌ها، عتبات عالیه و حرم‌ها، مجالس نقالی، تعزیه، و چاووشی‌خوانی عمده‌ترین مراکز ارتباطات سنتی بوده‌اند که در گردآوری مردم، برقراری ارتباط، هم‌دلی و هم‌فکری در میان آن‌ها، شکل‌دادن و تفهیم منافع

مشترک جمعی، و آگاه کردن توده مردم از آنچه پیرامونشان می‌گذرد، حتی تا امروز، جایگاه مهم خود را حفظ کرده‌اند.

جنبش مشروطه

اوضاع نابسامان مملکت در اواخر دوران قاجار، حوادث تأمل‌برانگیز پی‌درپی، دست‌گیری برخی طلاب و تبعید آنان به اردبیل، اهانت حاکمان اطراف به برخی از علما و روحانیون (کسروی، ۱۳۶۳: ۵۴)، اقدام بانک استقراضی روس در تخریب گورستان مدرسه چال، و شلاق‌زدن تجار بازار تهران توسط علاءالدوله، حاکم تهران، موجب شد روحانیون و روشن‌فکران و خواص جامعه از وضعیت موجود لب به شکایت و اعتراض بکشایند، اما این تذکرات و اعتراض‌ها راه به جایی نبرد و تأثیر چندانی در تغییر سیاست‌های حکومت وقت نداشت تا این‌که به فلک‌بستن برخی بازرگانان به بهانه گران‌فروختن قند و شکر و رفتار توهین‌آمیز نوز (J. Naus) بلژیکی، رئیس گمرکات ایران (همان)، که لباس روحانیان را پوشیده بود، شعله خشم و غضب روحانیان و علما و مردم کوچه و بازار را برافروخته‌تر کرد و این حرکت بسته‌شدن بازار ازسوی بازاریان و تجمع مردم در حضور روحانیان را به دنبال داشت. لجاجت عین‌الدوله درمقابل اعتراض‌ها موجب شد علمای تهران، به‌نشانه اعتراض، تهران را ترک و در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی تحصن کنند. این تحصن ارکان حکومت قجری را به لرزه انداخت، به‌همین علت شاه ناگزیر شد با علما به مذاکره بنشیند.

شاه دستور داد عین‌الدوله، صدراعظم، در برابر علما تسلیم شود، ولی پای‌بندنماندن به تعهدات و ادامه مظالم حکومت و تلگراف‌های پیاپی مردم مناطق گوناگون ایران، هم‌چون فارس و خراسان، به علما سبب شد به شاه نامه بنویسند و درخواست اصلاحات کنند، اما ثمری نبخشید. وقتی شیخ محمد واعظ در سخن‌رانی‌اش حکومت را به‌باد انتقاد گرفت، عین‌الدوله دستور دست‌گیری او را صادر کرد. طلاب مانع دست‌گیری شیخ شدند و بر اثر این درگیری میان طلاب و سربازان، طلبه‌ای به نام سیدعبدالحمید به شهادت رسید (همان: ۸۹-۹۵). این‌بار علما، از جمله شیخ فضل‌الله نوری که در تبیین فلسفه نهضت و تقویت و تثبیت ماهیت مذهبی و سیاسی آن نقش مهمی داشت، تصمیم گرفتند به سوی قم مهاجرت کنند (ابوالحسنی، ۱۳۸۰: ۸۸). گروهی از روشن‌فکران، بازاریان، علما، و مردم نیز در سفارت انگلیس تحصن کردند (صفائی، ۱۳۷۰: ۱۳۷). تحصن در سفارت انگلیس فرصت مناسبی در اختیار بیگانگان و عناصر

فراماسونری گذاشت تا زمینه انحراف اهداف نهضت را فراهم کند. لفظ «مشروطه» همین جا برسر زبان‌ها افتاد. درحالی که پیش از آن خواسته‌های انقلابیون فقط تأسیس «عدالت‌خانه» بود. در مهاجرت دوم، علمای شیعه اوضاع را برای حکومت وخیم‌تر کردند. علما خواستار تأسیس و تشکیل مجلس شدند و شاه درخواست آنان را پذیرفت و در مرداد ۱۲۸۵ ش دستور تأسیس مجلس شورای ملی را صادر کرد (طلوعی، ۱۳۸۴: ۶۷). در مجموع، وقایع مشروطه تا امضای فرمان آن را می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد. اولین مرحله وقایع پراکنده‌ای است در تهران و دیگر نقاط کشور علیه استبداد و وابستگی. دومین مرحله به مهاجرت صغرا مشهور است و وقایعی را دربر می‌گیرد که منجر به بست‌نشستن علما در حرم حضرت عبدالعظیم و تبعیت مردم از آن شد. مرحله سوم مهاجرت کبراست که علما و خانواده و بستگان نزدیکشان به قم مهاجرت کردند تا شاه را به اجرای اصلاحات مورد نظر متقاعد کنند. در همین زمان، تعداد زیادی از تجار و بازاریان و طلاب در سفارت بریتانیا در تهران بست‌نشستند (زاهد، ۱۳۷۸: ۱۱۸) که این بست‌نشینی مسیر نهضت شیعی مشروطه را بسیار تغییر داد و در ادامه، با ناکامی برخی علما، از جمله شیخ فضل‌الله، و تغییر اهداف اولیه و عدالت‌خواهانه، جنبش وارد مرحله جدیدی شد (آجودانی، ۱۳۸۳: ۴۳۷).

ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه

در این‌جا، به‌منظور رونمایی این حقیقت، یعنی تأثیر مهم شبکه ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه، به‌اجمال به اهمیت و چگونگی این تأثیر اشاره می‌شود و به‌علت اهمیت و میزان تأثیرگذاری هریک از نهادهای ارتباطی سنتی در مشروطه به مصادیق تاریخی این نقش و حضور در جنبش اجتماعی - سیاسی شیعه می‌پردازیم.

مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی جنبش مشروطه

مراجع و روحانیون شیعه

روحانیون، علما، وعاظ، و خطیبان از مهم‌ترین ارتباط‌گران سنتی شیعه در جنبش مشروطیت به‌شمار می‌روند که بیش‌ترین تأثیر را در تکوین و روند شکل‌گیری اولیه جنبش و انتقال پیام‌های ارتباطی به مخاطبان عام داشتند. باوجود محدودبودن دامنه ارتباط این ارتباط‌گران در مقایسه با دامنه ارتباطی رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی مدرن، به‌علت

ویژگی مهم معتبر بودن منبع و معتمد بودن شخصیت، هر کدام از آن‌ها نفوذ و تأثیرگذاری بسیار عمیقی داشتند و تحولات مشروطه نیز مؤید همین مطلب است. روحانیون شیعه به علت مشی زهدگرایانه و ساده‌زیستی در میان توده مردم از ارزش و جایگاه رفیع و درخور توجهی برخوردار بودند (عمید زنجانی، ۱۳۸۱: ۸۶) و بسیاری از مردم آنان را نماینده معصومین (ع) در اجتماع به‌شمار می‌آوردند و در بسیاری از مسائل و مشکلات اجتماعی و حتی در زندگی خصوصی خویش به آنان رجوع می‌کردند. لیدی شیل (M. L. Sheil) در این باره می‌نویسد:

در همه شهرهای ایران عده بسیاری مجتهد و ملای دانشمند حضور دارند که در راستی و درست‌کاری آن‌ها هیچ شکی نیست و اغلب پشتیبانی و احترام عامه مردم را با خود دارند (شیل، ۱۳۶۲: ۱۱۷).

پولاک می‌نویسد:

ملاها بین محرومین و فرودستان طرفداران بسیاری دارند، اما دولتیان از ملاها می‌ترسند؛ زیرا می‌توانند قیام برپا کنند، به‌هرحال این را هم نمی‌توان منکر شد که ترس از آن‌ها وسیله‌ای است که استبداد و ظلم زورگویان را تا اندازه‌ای محدود و تعدیل می‌کند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۵).

حضور برخی از عناصر و ارتباط‌گران سنتی در میان مردم و در خصوصی‌ترین محافل آن‌ها هم‌چون خانه‌ها، مراسم عقد و عروسی و طلاق، و نیز جلسات طرح مسائل شرعی به این شبکه قدرتی فوق‌العاده بخشید، به‌طوری که بسیاری از مردم آن‌ها را محرم رازهای زندگی خود می‌دانند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۸۹).

روحانیون شیعه و اعتبار منبع

روحانیون شیعه، چون همیشه، با استفاده از پایگاه و جایگاه اجتماعی خویش و به صحنه کشاندن نیروها و بسیج عمومی مردم علیه حکومت، در آغاز مسیر نهضت را هدایت و فرماندهی کردند. تحولات تاریخ اجتماعی ایران نشان می‌دهد که این ارتباط‌گران اصلی شبکه ارتباطات سنتی از بزرگ‌ترین مراجع فکری مردم بوده‌اند. آنان در ارتباط با مخاطبان خویش هیچ‌گونه تبعیضی میان اقشار گوناگون اجتماعی، توان‌گر و فقیر، زن و مرد، بزرگ و کوچک، دولت‌مرد، و غیره قائل نبودند و با روی گشاده با همگان ارتباط برقرار می‌کردند (باهنر، ۱۳۸۷: ۱۳۸). در حوزه ارتباطات، اصل اعتبار منبع بیان‌گر این حقیقت است که

هرچه ارتباط‌گر از اعتبار و جایگاه شخصیتی بالاتری برخوردار باشد میزان اثرگذاری‌اش در مخاطب در فرایند ارتباط بیشتر خواهد بود (فرهنگی، ۱۳۷۴: ۱/۱۸۷).

بنابراین، اعتبار و موقعیت مهم روحانیون شیعه باعث می‌شد که حتی دیگر ارتباط‌گران جنبش برای نیل به اهداف و اثبات موجودیت خویش از آن بهره‌جویند و به روحانیون منتفذ و بزرگ جامعه متکی شوند. روشن‌فکران دوران مشروطه از جمله گروه‌هایی بودند که به علت نداشتن پایگاه فکری و اجتماعی گسترده در میان توده مردم به حمایت روحانیون و علمای مذهبی، که در بسیج مردم بسیار توانمند بودند، نیاز داشتند (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۷۵).

علمای شیعه مقطع زمانی جنبش مشروطه، از سویی در پاسخ به تقاضای روشن‌فکران و از سوی دیگر براساس نظرگاه خود در خصوص تئوری خاص حکومت سیاسی و رأی بر ظالم‌بودن و غیراسلامی‌بودن حکومت وقت (حائری، ۱۳۶۰: ۲)، در تقویت و گسترش ایدئولوژی جنبش نقشی قاطع داشتند.

سخن‌رانی روحانیون مشروطه

در این‌جا، به برخی از واعظان و سخن‌رانانی اشاره می‌کنیم که در آن دوران با سخنان جذاب و تهییج‌کننده خود در مساجد و منابر و بازار و دیگر اماکن، به مناسبت‌های خاص، مردم را علیه استبداد قاجاریه شورانیدند.

از تأثیرگذارترین واعظان دوران مشروطه، سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی بود، که از جوانی در زمره اصحاب منبر وارد شد و با همتای دیگر خود میرزا نصرالله بهشتی، معروف به ملک‌المتکلمین، در ماه‌های محرم و صفر در شهرهای گوناگون سخن‌رانی می‌کردند (خاتمی، بی تا: ۵۶-۵۸). کاتوزیان می‌نویسد:

لااقل قریب هزار نفر همه شب در پای منبر سیدجمال‌الدین مستمع بود و در ایام رمضان نیز در مسجد شاه، پس از ختم نماز امام مردم را موعظه و نصیحت و اندرز می‌نمود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۴۴).

ملک‌المتکلمین و سیدجمال‌الدین مردم را با مسائل روز و اهداف و مقاصد عدالت‌خواهانه آشنا می‌کردند. محبوبیت این دو به حدی بود که چون از خانه بیرون می‌آمدند صداها تن از مردم کوچه و بازار ایشان را تا محل خطابه همراهی می‌کردند (جعفریان، ۱۳۶۹: ۳۳۴).

سیدجمال‌الدین در گویایی و روانی سخن، به‌ویژه زبان عامه مردم، بی‌نظیر بود و حرف‌های او اثر فراوانی در مردم کوچه و بازار داشت. به‌گونه‌ای که پس از دست‌گیری او به

دستور صدر اعظم، وقتی شیخ مهدی سلطان‌المتکلمین از طرف روحانیون نزد عین‌الدوله رفت تا وی از تبعید واعظ اصفهانی چشم ببوشد، عین‌الدوله گفت که محال است این خواهش را قبول کنم، البته باید سیدجمال‌الدین دهه‌اشورا در تهران نباشد، چه مذاکرات منبری او باعث فتنه و آشوب خواهد گردید (خاتمی، بی تا: ۵۹).

دامنه تأثیر و حرارت سخنان او موجب شد تا حتی برخی از صاحبان رسانه‌های مدرن مکتوب آن زمان سخنان او را در سطح وسیعی به چاپ برسانند. بعدها روزنامه‌ای به نام *الجمال* منتشر شد که به نشر مواعظ او اختصاص داشت.

از دیگر واعظان مشهور این دوره، که سهم مؤثری در شورش مردم داشت، شیخ محمد واعظ اصفهانی بود. عین‌الدوله پی فرصتی می‌گشت که شیخ را از سر راه خود دور کند تا حادثه بانک استقراضی روس، که برای رقابت با بانک شاهنشاهی ساخته می‌شد، پیش آید. این واقعه، که مصادف با ماه مبارک رمضان بود، هیجان عمومی را برانگیخت. در بیست و هفتم ماه مبارک رمضان، شیخ محمد واعظ به منبر رفت و سخنرانی اعتراض‌آمیزی کرد که باعث شد مردم به ساختمان نیمه‌کاره بانک حمله برند و آن را با خاک یکسان کنند و بدین‌سان در مبارزه با استعمار گامی به جلو بردارند (همان: ۶۰-۶۱). محور بسیاری از سخنرانی‌های علما در آغاز نهضت عدالت بود (ملک‌زاده، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۶۷).

مهم‌ترین مراکز ارتباطات سنتی در جنبش مشروطه

مسجد و مدفن امامزادگان

مسجد و منبر از مهم‌ترین و فعال‌ترین ابزارهای ارتباطات سنتی (مولانا، ۱۳۸۴: ۷۰) تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه به‌شمار می‌روند. روحانیون و علمای شیعه، مهم‌ترین منتقدان حکومت‌های ظالم و ستم‌گر و پیش‌روان دادخواهی و ظلم‌ستیزی، همواره از مسجد و منبر و مدفن امامزادگان به انحاء گوناگون در مسیر جنبش بهره بردند. با توجه به حضور علما و روحانیون در صف مقدم مبارزه، رفته‌رفته این اماکن متبرکه به یکی از کانون‌های محوری و تأثیرگذار در فشار بر حکام وقت برای پذیرش مقاصد رهبران جنبش مبدل شد. تسلط سنتی علمای دینی ایران بر بسیاری از مراکز و مکان‌های عمومی و تولید مکتب‌خانه‌ها و مساجد و امامزاده‌ها و موقوفات دینی زمینه مهمی بود که تحکیم و گسترش مبانی فکری سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی علما در جامعه را به‌دنبال داشت (آجدانی، ۱۳۸۵: ۱۷).

مساجد در جایگاه میعادگاه و سنگر و منابر به لحاظ جهت‌دادن و برانگیختن احساسات دینی و ملی مردم در نهضت‌های شیعی همواره دخالت داشته‌اند و خیزش مشروطه هم از این قاعده مستثنا نبوده است (خاتمی، بی تا: ۵۶).

ادیانی که شأن اجتماعی یا ایدئولوژیک دارند یا پیدا می‌کنند، از این گردهمایی‌ها جهت تحقق اهداف اجتماعی خویش بهره می‌گیرند. هم‌چنین برای گسترش حیطه نفوذ یک دین و نهادینه‌شدن آن، این‌گونه اماکن ضرورت پیدا می‌کنند (محمدی، ۱۳۸۲: ۳۸۶).

منبر، خطابه، اذان، و جز این‌ها از جمله عناصر ارتباطی‌اند که همواره در این مراکز سنتی به‌کار می‌روند (الویری، ۱۳۸۳). کارکرد ارتباطی این مراکز سنتی و عمومی در جنبش مشروطه، با توجه به ویژگی همگانی بودن و ارتباط رودررو و بی‌واسطه و عمیق با مخاطبان، آگاهی‌بخشی آن و قابلیت استفاده و تأثیرگذاری آن بر مخاطبان گوناگون اعم از باسواد و بی‌سواد و نیز غیررسمی بودن آن موجب شد که در آغاز راه جنبش بسیاری از تحولات در این مسیر عملاً از طریق مساجد و منابر و زیارت‌گاه‌ها شکل گیرد و هدایت شود.

در دوران مشروطه، با توجه به جایگاه روحانیون شیعه و سخن‌وران حاضر در مساجد و اماکن مذهبی برای عامه مردم و نیز با توجه به اهمیت و قداست مساجد، مهم‌ترین نهاد عقیدتی و سیاسی مسلمانان، مردم مؤمن و مذهبی با حضور در مساجد و اماکن متبرکه همواره در معرض سخنان و پیام‌های سخن‌رانان و خطیبان بودند. بنابراین، طبیعی به‌نظر می‌رسد که دامنه نفوذ و تأثیرگذاری روحانیون مخالف حکومت وقت در تحریک و تشجیع آنان برای شورش علیه شاه و امضای قانون مشروطه گسترده باشد. واعظان و خطیبان سعی می‌کردند از فرصت‌های متعدد برای سخن‌رانی در مسجد و دیگر اماکن مذهبی به‌منظور انتقال پیام به مخاطبان خویش استفاده کنند. اصغر فتحی ضمن تأکید بر نقش مسجد و منبر در مشروطه می‌نویسد:

این حقیقتی است که پشتیبانی رهبران مذهبی توانست برای جنبش مشروطه‌طلبی مشروعیت فراهم سازد ... درحقیقت نقشی را که یک رسانه عمومی، مانند روزنامه، در جامعه باسواد اروپایی نظیر فرانسه یا انگلستان می‌توانست در جنبش اجتماعی اعمال کند، در ایران با منبر و در مسجد به پایان رسید که طی قرن‌ها به‌صورت یک نظام متمایز و متشکل ارتباط عمومی وجود داشت (به‌نقل از فرقانی، ۱۳۸۷: ۱۳۶-۱۳۷).

طی جنبش، گاه رهبران از این نهاد‌های سنتی و پرطرفیت به‌منظور تحصن و مأمن و پناه‌گاه استفاده می‌کردند. وقتی که علاءالدوله، حاکم تهران که خصلت مستبدانه داشت، به

اشاره صدر اعظم شماری از بازرگانان را به بهانه گران کردن قیمت قند تنبیه کرد، خشم بازاریان و علما را برانگیخت. به همین علت، بازاریان، علما، و مردم در شوال ۱۳۲۳ در مسجد شاه تهران تحصن کردند (کریمی، ۱۳۸۳: ۵۲).

در مقاطعی از جنبش نیز مردم با هدایت مرحوم بهبهانی و طباطبایی، در اعتراض به سیاست‌های حکومت، در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی متحصن شدند (ملک‌زاده، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۷۲). طی مهاجرت صغرا، مردم در اعتراض به اقدام حکومت در سرکوب‌ها و ظلم و ستم حکام، به‌ویژه عین‌الدوله، برای شنیدن سخن‌رانی یکی از روحانیون در مسجد گرد آمدند. این گردهمایی در مسجد، خود نقطه عطفی در دوران مشروطه به‌شمار می‌رود (جعفریان، ۱۳۶۹) و طی مهاجرت کبرا بسیاری از علما در قم به تحصن نشستند (خالصی، ۱۳۶۶: ۱۶۲).

منازل علما و مجتهدان

منزل علما و روحانیون شیعه از دیرباز مأمنی برای مردم به‌شمار می‌رفت و مردم همواره به‌علل گوناگون به آنان مراجعه می‌کردند. در بسیاری از شهرها خانه علما، همانند زیارت‌گاه‌ها و اماکن متبرکه، محلی برای بست‌نشینی و تحصن خطاکاران و گناهکاران به‌منظور توبه و بخشش گناهان و نیز محلی برای بیان اعتراض عمومی علیه اوضاع اجتماعی - سیاسی زمان بوده است. کسروی نیز در کتاب تاریخ مشروطه اشاره می‌کند که خانه علما از مراکز مهم و سنتی برگزاری تحصن و پناه‌جستن بوده است (کسروی، ۱۳۶۳: ۱۰۷). مردم در اوضاع حساس سیاسی و اجتماعی همواره به علما تکیه می‌کردند، چراکه علما در واقع به‌سبب جایگاه خاصی که در جامعه داشتند، نه فقط در مقام رهبران محلی بلکه در مقام رهبران ملی عمل می‌کردند (الگار، ۱۳۵۶: ۳۵). این سنت از عادات دیرینه ایرانیان به‌شمار می‌رفت و طی دوران مشروطه سلاخی تأثیرگذار علیه دولت بوده و منزل مجتهدان نیز در کنار دیگر مراکز دینی، از جمله زیارت‌گاه‌ها و مساجد، محلی برای تحصن و بست‌نشینی بوده است (پاولویچ و ایرانسکی، ۱۳۵۷: ۴۷). مرحوم بهبهانی، در اعتراض به مسئله نوز بلژیکی، منبری در منزل خود ترتیب داد و با سخن‌رانی پرشور خود تأثیری عمیق در مخاطبان گذاشت (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۵۰). در بسیاری موارد، منازل علما از مراکز ثقل ارتباطات اجتماعی و مکانی برای شور و مشورت و گردآمدن علما و گردهمایی مبارزان نهضت بود و تصمیمات نهضت و چگونگی حرکت گروه‌ها در این مرکز ارتباطی سنتی تعیین و تحدید می‌شد (کاتوزیان طهرانی، ۱۳۷۹).

بازار

اگر ارتباطات را به معنای مبادله اطلاعات میان افراد و گروه‌ها و نقل اخبار و رخدادها در نظر بگیریم، بازار، هم در لغت و هم در عرف، محل اجتماع و داد و ستد اطلاعاتی و تفسیر و تشریح رویدادها و خبرگیری از حال یک‌دیگر و نیز تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی بوده است. در حالت دوم، اگر راه‌های ارتباطی خطوط مواصلاتی و قرار گرفتن در مسیر رفت و آمدهای شهری و نیز محل توقف و استراحت مسافران و خرید و فروش کالا و در نتیجه مبادله اطلاعات بازرگانی و اقتصادی را بخشی از شبکه گسترده ارتباطات بشناسیم، محل قرار گرفتن بازارها و موقعیت سوق‌الجیشی و جغرافیایی آن‌ها غالباً از چنین ویژگی‌ای برخوردار بوده است (فرقانی، ۱۳۸۷: ۸۳).

بازار، از مهم‌ترین مکان‌های گردهمایی و مجاری سنتی ارتباطات (مولانا، ۱۳۸۴: ۷۰) در تاریخ اجتماعی شیعه، علاوه بر اهمیت اقتصادی نفوذ و تأثیرات سیاسی و اجتماعی داشت و مرکز مهمی برای اخبار و شکل‌دهی افکار عمومی به‌شمار می‌رفت. محمدبن المنور در کتاب *اسرارالتوحید* می‌نویسد:

وقتی می‌خواستند خبری یا مطلبی را به اطلاع مردم برسانند، جارچیان یا منادی‌گران در کوچه و بازار می‌گشتند و با صدای بلند و در چند جمله کوتاه آن‌چه را باید بگویند، می‌گفتند (به نقل از محسنیان، ۱۳۸۴: ۷۸۷).

نزدیکی بازار و مسجد در نهضت مشروطه امکانات لازم برای برپایی بسیاری از گردهمایی اعتراض‌آمیز و امتزاج و آمیختگی و پیوند میان بازاریان و روحانیون و مردم را فراهم می‌آورد. این نهاد سنتی در کنار مسجد موجب می‌شد پیوند عمیقی میان شبکه ارتباطات اجتماعی شکل گیرد، چراکه بسیاری از مردم همواره برای تهیه مایحتاج زندگی به بازار مراجعه می‌کردند و این هم‌جواری بازار و مسجد خودبه‌خود عامل هم‌گرایی میان علما و بازاریان و عامه مردم می‌شد.

در اوضاع اقتصادی - سیاسی آن زمان، بستن بازار ابزار سیاسی پرقدرتی تلقی می‌شد. بستن بازار روشی بود که همواره در مسیر نهضت برای پیشبرد اهداف به‌کار گرفته می‌شد (زاهد، ۱۳۷۸: ۱۲۹). ارتباط گسترده سنتی بین علما و بازاریان سبب شد گروه اخیر زیر چتر رهبری علما گرد آیند و هم‌صدا با آنان علیه حکومت استبدادی فریاد برآورند و جامعه‌ای آزاد و توأم با امنیت و فارغ از هرگونه دخالت بیگانه را خواستار شوند (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۵۶-۵۷). یک فراخوان از جانب رهبر مذهبی می‌توانست، همانند جنبش تنباکو در

سال ۱۲۷۵ ش، بازار را ببندد و یا کالایی را تحریم کند، اما از طرف دیگر، طبقات مذهبی در شهرها برای دریافت زکات و تأمین هزینه تجمعات در ماه‌های رمضان و محرم و اعیاد مذهبی به تجار چشم داشتند.

همین‌طور رابطه نزدیکی بین اصناف صنعت‌گران و طبقات مذهبی برقرار بود. مساجد اماکنی بودند که اصناف بازاری در آن گرد می‌آمدند و اغلب آن‌ها در موقعیت‌های مذهبی چون همکار فعالیت می‌کردند و این فعالیت آنان را در ارتباط نزدیک با علما قرار می‌داد. هردو گروه تجار و صنعت‌گران به حمایت علما چشم دوخته بودند و در مواقعی که مشکلی بروز می‌کرد، اغلب در خانه یک مجتهد بست می‌نشستند. از روزگار قدیم وقتی در شهر شایعه می‌شد «دکان‌ها را بستند» یا «بازار به حال تعطیل درآمده»، مردم، حتی ناآگاهان، می‌فهمیدند که اعتراضی در بین است و ماجرای درحال وقوع (عقیق‌پور، ۱۳۸۵: ۷). بستن بازار طی نهضت مشروطه علاوه بر این‌که قدرت روحانیون شیعه و مقاومت مردم را به‌نمایش گذاشت، اقتدار نظام حاکم را نیز متزلزل کرد.

آنچه در ماجرای شهادت سیدعبدالحمید در جنبش مشروطه بسیار درخور توجه و تأکید است همکاری و هماهنگی و نیز تأثیرگذاری بزرگ‌ترین و پرقدرت‌ترین بخش‌های شبکه ارتباطات سنتی، یعنی بازار و مساجد و روحانیون، است؛ زیرا مردم جنازه شهدا را تشییع می‌کردند و به‌سوی مسجد حرکت می‌دادند و بلافاصله بدین مناسبت کاروان‌سراهای بازار بسته می‌شد و علما در مسجد تحصن می‌کردند (فرقانی، ۱۳۸۷: ۱۳۷-۱۳۸).

قهوه‌خانه‌ها

از دیگر بخش‌های اثرگذار بازار قهوه‌خانه است که، در جایگاه یکی از حوزه‌های عمومی و اجتماعی و محل تجمع افراد، کارکرد ارتباطی و اطلاع‌رسانی درخور توجهی داشته است. قهوه‌خانه، که امروزه بسیار رنگ و شکل سنتی خود را از دست داده است، در گذشته نه‌چندان دور از پررونق‌ترین و پرشورترین و پرفرت و آمدترین مراکز مهم ارتباطات سنتی در شهرها و حتی روستاها بوده است. فرقانی می‌نویسد:

قهوه‌خانه در کنار نقش‌های دیگری در جامعه، هم‌چون تأمین امکانات تفریحی و گذران اوقات فراغت، یک مکان زنده و پرمجازی ارتباط فرهنگی بوده است. در قهوه‌خانه‌ها نویسندگان، هنرمندان، اهل ذوق، هنر، تجارت، و داد و ستد دور هم جمع می‌شدند و به‌همین دلیل و با توجه به تنوع پایگاه‌های اجتماعی این افراد، قهوه‌خانه مرکز انتشار تازه‌ترین اخبار و رویدادها و بحث و گفت‌وگو بود (همان: ۹۶-۹۸).